

УДК: 376 – 056.36:159.222 – 053.4

СТРУКТУРА ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ ПРОСТОРОВОГО КОМПОНЕНТА ХРОНОТОПУ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДОШКІЛЬНИКА

Ірина Омельченко

(м. Київ)

Теоретично обґрунтовано структуру дослідження часопростору комунікативної діяльності в дошкільному віці в умовах типового й затриманого психічного розвитку. Визначено психологічні функції просторового компонента хронотопу комунікативної діяльності в дошкільному дитинстві: значення для психічного розвитку; специфіка комунікативної діяльності з різними партнерами взаємодії; очікування дитини щодо партнера з комунікативної діяльності, особливості реакцій; мовлення, позиції дитини в процесі комунікативної діяльності; контекст спілкування; вплив сім'ї; домінуючі потреби; переважаючі засоби комунікації; гендерні та вікові особливості; перцептивні особливості взаємодії та специфіка зворотного зв'язку.

Ключові слова: *хронотоп, комунікативна діяльність, дошкільний вік, свідомість, буденна та небуденна реальність, взаємодія, комунікація, дорослі, однолітки, улюблена іграшка, уявний компаньйон, анімаційні персонажі.*

На сучасному етапі розвитку всіх галузей психології, особливої актуальності набуває проблема дослідження соціально-психологічного феномену комунікативної діяльності, яка реалізується в безпосередній і опосередкованій формах взаємодії на різних вікових етапах: у ранньому (Н.М. Авдєєва, А.В. Болбочану, Л.М. Галігузова, С.Ю. Мещерякова та ін.), дошкільному (М.І. Лісіна, Т.О. Піроженко, Т.А. Репіна, О.О. Смирнова та ін.) та молодшому шкільному віці (О.О. Бодальов, Я.Л. Коломінський, О.М. Корніяка та ін.), підлітковому, юнацькому (І.С. Кон, Н.Д. Творгова, Г.В. Снігерьова та

ін.) та у дорослих осіб (В.М. Куніцина, В.О. Лабунська, С.Д. Максименко, Н.В. Чепелева та ін.). Феномен комунікативної діяльності, характеризується єдністю безпосередньої і опосередкованої перцепції, комунікації і взаємодії, цілісністю наявних уявлень, минулого досвіду, випереджаючого прогнозу й регулюється ціннісно-смысловими структурами свідомості.

Відтак, набуває актуальності дослідження хронотопу (часопростору) комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку в умовах типового та затриманого психічного розвитку.

В цьому контексті, метою нашої статті є обґрунтування структури та функцій просторового компонента хронотопу комунікативної діяльності на етапі дошкільного дитинства. Відповідно, мета нашого дослідження відображена в наступних завданнях: теоретично обґрунтувати структуру хронотопу комунікативної діяльності в дошкільному дитинстві; визначити зміст функцій просторового компонента хронотопу комунікативної діяльності у дітей середнього та старшого дошкільного віку в умовах типового та затриманого психічного розвитку.

Виходячи з вище зазначеного, провідне поняття дослідження – хронотоп комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку – ми розглядаємо як суб'єкт-об'єктну взаємодію і комунікацію, яка реалізується дошкільником із ЗПП і типовим психофізичним розвитком у часі й просторі, та представляє собою багатовимірну систему зв'язків дитини зі світом. Комунікація і взаємодія дошкільника реалізується у різних просторах (з дорослими, однолітками, з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном, з анімаційними персонажами) [2; 3].

При цьому, в хронотопі комунікативної діяльності, з одного боку, особистість формується й проявляється, а з іншого обумовлює протікання різних форм суб'єктивного відображення й користується їхніми продуктами. Функціонування індивідуальної свідомості дитини відбувається в сфері буденної і небуденної реальності (Л.С. Виготський, Ж. Піаже, Є.В. Суботський та ін.). Суб'єктивність дитини є неоднорідною, вона функціонує в різних

режимах. І об'єкти, і способи їхньої взаємодії, і простір, і час у цих режимах відрізняються один від одного. Перший режим функціонування – це режим буденної реальності – це реальність свідомості, побудована за типом тривимірного світу, при цьому фізичний світ, суспільство та власну психіку ми бачимо крізь призму цих універсальних законів. Небуденна реальність – це світ гри, фантазії, мистецтва, сновидінь [5, 36-38].

Хронотоп комунікативної діяльності у дошкільників із типовим та затриманим психічним розвитком реалізується на різних рівнях функціонування свідомості: буденному (комунікація і взаємодія з дорослими та однолітками) та небуденному (комунікація і взаємодія з улюбленою іграшкою, уявним компаньйоном, із анімаційними персонажами), які набувають емерджентних властивостей, взаємопроникаючи, збагачуючи один одного, визначаючи нові контексти й тим самим змінюючи реальну комунікацію й взаємодію дошкільника з іншими: досвід реальних взаємодій впливає на сприймання художніх образів, і навпаки, в реальному Іншому атрибується низка характеристик символічного Іншого. Системоутворюючим компонентом хронотопу комунікативної діяльності є її ціннісно-смысловий вимір [2, 495]. Час у хронотопі є четвертим виміром простору, а цінності й смисли – п'ятим або першим виміром людського життя (В.П. Зінченко) [1].

Таким чином, дитина вступаючи в кожен із зазначених просторів, набуває в них свою присутність. З одного боку, вона формується й проявляється в комунікативній діяльності, констатує сам цей процес, з іншого боку – обумовлює протікання різних форм суб'єктивного відображення й користується їхніми продуктами.

Призначення, роль чого-небудь можна розкрити за допомогою визначення функцій феномену. На нашу думку, психологічні функції просторового компонента хронотопу комунікативної діяльності в дошкільному дитинстві є наступними: значення для психічного розвитку; специфіка комунікативної діяльності з різними партнерами взаємодії; очікування дитини щодо партнера з комунікативної діяльності, особливості реакцій; мовлення, позиції дитини в

процесі комунікативної діяльності; контекст спілкування; вплив сім'ї; домінуючі потреби; переважаючі засоби комунікації; гендерні та вікові особливості; перцептивні особливості взаємодії та специфіка зворотного зв'язку. Розглянемо більш детально зміст кожної із зазначених функцій на рівні взаємодії та комунікації дошкільника з типовим розвитком з дорослими, однолітками, улюбленою іграшкою й уявним компаньйоном, анімаційними персонажами.

1. Значення для психічного розвитку. Комунікативна діяльність із дорослими. Дорослий посідає центральне місце у житті дошкільника, тому досвід спілкування з однолітками постійно узгоджується з досвідом спілкування з дорослими. Дефіцит цього спілкування призводить до різкого збіднення відносин між дітьми.

Комунікативна діяльність із однолітками. Якщо запропонувати дитині п'ятого року життя обрати кількох партнерів (однолітків та дорослих) для взаємодії у різних обставинах, вона обере для гри, розгляду книжок, бесід саме однолітків, у спілкуванні з якими вона матиме можливість перевірити, як засвоїла досвід і настанови дорослих, безпосередньо порівнюючи свою поведінку з діями інших дітей, у суперечках та обговореннях з ними того, що і як слід робити із однолітками [4].

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). Улюблена іграшка є індивідуально-значущим об'єктом (надання переваги саме цій іграшці конкретною дитиною). Вона виступає об'єктом прив'язаності (вияви симпатії, любові). Постійна взаємодія з уявним компаньйоном (далі УК) спостерігається в ігрових та побутових ситуаціях. У ставленні до уявного компаньйона у дитини відслідковується емоційне ставлення. УК може виконувати домінуючу (роль дорослого) та рівноправну позицію (роль дитини-однолітка) [6].

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. У п'ять років дитина готова до перегляду повнометражних мультфільмів, які збагачують словниковий запас дитини, розвивають уяву. Екран відчужує

дитину від спілкування з дорослими, звужує сферу спільної діяльності витісняє колективну гру з однолітками, формує так звану „кліпову” культуру, яка не передбачає роботи зі сприймання і осмислення, стає заміном традиційних літературних та фольклорних жанрів. Позитивним продуктом екранної культури є формування культури особистісного контакту, при цьому відбувається діалоговий характер взаємин екранного тексту з партнером.

2. Специфіка комунікативної діяльності з різними партнерами взаємодії.

Комунікативна діяльність із дорослими. В ідентичній предметній ситуації загальний рівень спілкування дитини з дорослими вищий за рівень її спілкування з однолітками. Цей результат не залежить від того, чи бере дорослий активну участь у грі, чи займає позицію уважного та доброзичливого, але стороннього спостерігача. Дитина сприймає дорослого як суб'єкта, який має високі моральні якості, переваги.

Комунікативна діяльність із однолітками. Спілкуючись з однолітками, діти розмовляють з ними частіше й більше, ніж з дорослими, але винятково у процесі спільної справи. Спілкування з рівноцінними партнерами створює сприятливі умови для пізнання дітьми своїх потенцій, через вільне виявлення творчого потенціалу за відсутності обмежувальних регуляцій дорослих.

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). Улюблена іграшка інтегрована в повсякденне життя дитини (постійна взаємодія з іграшкою, іграшка є невід'ємною частиною оточуючого світу). Особливе ставлення до іграшки (вияви турботи, емпатії). Наявність УК характеризується відносною стабільністю (незмінністю) ролі дитини у ставленні до УК (друг, член родини).

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. Спілкуючись опосередковано через площину екрану з анімаційними героями дитина копіює їх цінності, саме тому агресивна поведінка може бути тільки мінімальною, негативні герої повинні бути покарані, чи усвідомити свої помилки.

3. Очікування дитини щодо партнера з комунікативної діяльності. Комунікативна діяльність із дорослими. Від дорослого діти чекають допомоги й оцінки, хотіли б залучити його до гри.

Комунікативна діяльність із однолітками. З однолітками діти вступають у практичну ситуативну взаємодію, під час якої спілкування виконує другорядну, допоміжну роль.

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). Іграшка виступає засобом самопізнання, об'єктом ідентифікації, дитина наділяє іграшку власним внутрішнім світом. Взаємодія з УК може мати захисне значення – сприяти стабілізації самоставлення дитини, орієнтувати дитину в різних сферах реальності. Від іграшки та уявного компаньйона діти очікують співрадість та співчуття [6].

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. Анімаційні герої виступають засобом самопізнання та об'єктом ідентифікації, захоплення.

4. Особливості реакцій, мовлення позицій дитини в процесі комунікативної діяльності. Комунікативна діяльність із дорослими. Дошкільнята гостро реагують на оцінки, які дають їм та іншим дітям. Вони радіють будь-якій похвалі дорослого, навіть незнайомого. Збіг думок та оцінок дитини з поглядами дорослих – критерій правильності цих оцінок. Водночас м'яке зауваження дорослого може сприйматися занадто гостро – діти сердяться, сперечаються, можуть навіть заплакати.

Комунікативна діяльність із однолітками. Під час спілкування з однолітками мовлення дітей більш розгорнуте, лексично багатше, емоційне та спрямоване на партнера, у ньому менше елементів ситуативності. Діти втричі частіше, ніж у спілкуванні з дорослими, вживають прикметники, які передають їхнє етичне та емоційне ставлення до явищ, предметів, людей [4].

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). Під час взаємодії іграшка стає партнером зі спілкування, гри та засобом вияву почуттів. УК займає стійку-домінуючу позицію (старший товариш, батько, вчитель); стійку-рівноправну позицію (одноліток-партнер з ігрової діяльності).

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. Під час комунікації з анімаційними персонажами дитина не отримує двостороннього зв'язку, адже взаємодія відбувається в актуальному „тут і зараз” існуючому просторі та часі. Дорослий повинен стимулювати обговорення разом із дитиною вчинків і подій життя анімаційних героїв, стимулюючи розвиток мовлення.

5. Контекст спілкування. Комунікативна діяльність із дорослими. У приміщенні діти 4-5 років частіше спілкуються з дорослими.

Комунікативна діяльність із однолітками. На відкритому повітрі віддають перевагу спілкуванню з іншими дітьми.

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). Дівчата віддають перевагу взаємодії з улюбленою іграшкою на відкритому повітрі. В рамках одиничних ігрових ситуацій взаємодія з УК відбувається в формі згорнутої сюжетно-рольової гри з використанням мінімальних матеріальних опор та в присутності інших людей, діти можуть говорити про бажання і дії з УК, задаючи контекст ситуації, в якій взаємодіють.

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. Взаємодія з анімаційними персонажами задана чітким контекстом приміщення.

6. Вплив сім'ї. Комунікативна діяльність із дорослими. Якщо дитина виховується в сім'ї одна, вона надає перевагу спілкуванню з дорослими.

Комунікативна діяльність із однолітками. Діти, які мають старших братів і сестер, більше спілкуються з іншими дітьми.

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). Якщо дитина виховується в сім'ї одна, існує більша ймовірність появи у неї комунікативної діяльності з УК та улюбленою іграшкою.

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. Часто сім'я стимулює дитину до перегляду екранної продукції, при цьому залишаючи дитину наодинці з анімаційними партнерами з комунікативної діяльності.

7. Домінуючі потреби. Комунікативна діяльність із дорослими. Потреба в доброзичливій увазі; в співробітництві; в повазі; у взаєморозумінні та

співпереживанні.

Комунікативна діяльність із однолітками. Потреба у враженнях; в активній діяльності; у визнанні й підтримці.

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). Потреба у взаєморозумінні; співпереживанні; визнанні та підтримці.

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. Потреба у взаєморозумінні; співпереживанні; визнанні та підтримці.

8. Переважаючі засоби комунікації. Комунікативна діяльність із дорослими. Діти з дорослими найчастіше контактують за допомогою поглядів і мовлення.

Комунікативна діяльність із однолітками. З однолітками використовують практично дійові операції.

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). У взаємодії з улюбленою іграшкою діти використовують практично дійові операції, а з уявним компаньйоном мовлення, невербальні засоби комунікації.

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. З анімаційними персонажами дошкільники контактують за допомогою поглядів, невербальних засобів комунікації, мовлення.

9 Гендерні та вікові особливості. Комунікативна діяльність із дорослими. Інтенсивніше спілкуються з дорослими дівчатка та хлопці в молодшому дошкільному віці.

Комунікативна діяльність із однолітками. Хлопчики та старші дошкільники частіше спілкуються з однолітками.

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). Взаємодія з улюбленою іграшкою спостерігається частіше у дівчат у молодшому та середньому дошкільному віці. Взаємодія з УК з'являється у віці 4-5 років, і спостерігається у дівчат та хлопців.

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. Взаємодія з анімаційними персонажами більш притаманна хлопцям упродовж усього періоду дошкільного дитинства.

10. Особливості норм поведінки, частоти комунікації, переважаючої форми взаємодії з різними партнерами. Комунікативна діяльність із дорослими. Спілкуючись з дорослими, діти дотримуються певних загальноприйнятих норм поведінки, тому експресивно-мімічних виявів, які виражають найрізноманітніші емоційні стани, у них у 9 разів менше, аніж під час спілкування з однолітками. Діти вдвічі частіше приймають та підтримують ініціативу дорослого, але втричі менше схвалюють її. Діти у 10 разів рідше, ніж з приятелями, вступають з ними у конфліктні ситуації. Розмови з дорослими відбуваються приблизно в 1,5 рази рідше, ніж з однолітками.

Комунікативна діяльність із однолітками. Для взаємодії з однолітками характерна нестандартність та нерегламентованість спілкування, переважання індивідуальних дій дитини над діями у відповідь партнеру. Багато дій та звертань, які практично відсутні в контактах з дорослими: сперечання, нав'язування своєї волі, вимоги, накази, обмеження. Діти вдаються до несподіваних дій та рухів, подекуди надто розкутих, не заданих ніякими зразками (кривляння, передражнювання) [3; 4].

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). Дитина вірить в те, що улюблена іграшка наділена рисами та відчуває почуття, вона впевнена, що сама конструює образ партнера зі спілкування.

Переважаюча форма взаємодії з УК – рольові діалоги, які переходять в односторонні відповіді: пошепки в руслі побутових ситуацій (прогулянка, прийом у лікаря, поїздка в транспорті, перегляд телевізору, в процесі зображувальної і конструкторської діяльності). В процесі комунікації діти роблять паузи, очікуючи відповідної репліки УК [6].

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. Для взаємодії з анімаційними персонажами дитина застосовує рольові діалоги, які переходять в односторонні відповіді. В процесі комунікації діти роблять паузи, очікуючи відповідної репліки анімаційного персонажа.

11. Перцептивні особливості взаємодії та специфіка зворотного зв'язку. Комунікативна діяльність із дорослими. Завдяки тому, що в процесі

спілкування діти пильно вдивляються в обличчя дорослого, вони можуть зафіксувати те, що він сам не усвідомлює або, може, й не помічає. Як правило, доросла людина, дотримуючись етикету, не вдивляється в обличчя співрозмовника, тим часом як дитина, дивлячись просто у вічі, робить висновок, найчастіше правильний, про те, що насправді думає і відчуває співрозмовник, особливо в перші десять секунд після знайомства, коли людина ще не знає, як подати себе, тож не криється з тим, що пізніше намагатиметься приховати. Саме в цьому полягає цінність першого враження.

Комунікативна діяльність із однолітками. Діти ставляться до однолітка як до суб'єкта, ревниво, прискіпливо спостерігають за його діями, постійно оцінюють їх, часто критикують. Водночас мало цікавляться ним самим, не можуть чітко відтворити його портретні риси, не дуже переймаються душевним станом партнера, не цікавляться важливими обставинами його життя, хоча чутливо сприймають усі ці нюанси у ставленні однолітків особисто до них. Готовність виконати розпорядження, доручення однолітка, відповіді на його запитання, виразити співчуття в два рази вищі у відповідь на доброзичливе звертання, ніж на різке й авторитарне [3; 4].

Редуковане спілкування (з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном). Дитина сприймає улюблену іграшку як об'єкт ідентифікації, емпатії, зворотний зв'язок з нею реалізується в процесі гри. Бачити та сприймати УК може тільки сама дитина, усвідомлюючи факт його існування тільки в уявному плані, при цьому зворотний зв'язок реалізується в процесі рольових діалогів та розповідей про уявного товариша.

Комунікативна діяльність, опосередкована площиною екрану. Дитина сприймає внутрішній світ екранних героїв їх думки, наміри, емоційні стани. В мультфільмах значне місце посідає пряма мова (внутрішня і зовнішня) героїв, внаслідок чого відбувається зіткнення різних точок зору, що стимулює визначення власної позиції у взаємодії з іншими людьми.

Таким чином, проведений аналіз змісту функцій та визначення їх ролі у становленні просторового компонента хронотопу комунікативної діяльності у

дошкільному віці з дорослими, однолітками, улюбленою іграшкою, уявним компаньйоном та анімаційними персонажами засвідчує необхідність теоретичного обґрунтування та розроблення навчально-методичного забезпечення системи діагностики й технологій формування у дітей із типовим і затриманим психічним розвитком. Відтак, перспективи майбутніх наукових розвідок ми вбачаємо в окресленні принципів та обґрунтуванні системи діагностики хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку.

Література:

1. Зинченко В.П. Ценности в структуре сознания / В.П. Зинченко // Вопросы философии. – 2011. – № 8. – С. 85–98.
2. Омельченко І.М. Психологічні основи дослідження просторово-часових детермінант комунікативної діяльності у дітей із затримкою психічного розвитку / І.М. Омельченко // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Вип. 19. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – С. 492–502.
3. Омельченко І.М. Психологічні особливості становлення часопростору комунікативної діяльності в дошкільному дитинстві / І.М. Омельченко // Вісник Інституту розвитку дитини: Вип. 26. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: збірник наукових праць. – Київ : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – С. 156–160.
4. Развитие общения дошкольников со сверстниками / [под ред. А.Г. Ружской]. – М. : Педагогика, 1989. – 215 с.
5. Субботский Е.В. Строящееся сознание / Е.В. Субботский. – М. : Смысл, 2007. – 423 с.
6. Taylor M. Imaginary Companions and the Children Who Create Them / M. Taylor, B.S. Cartwright, S.M. Carlson. – OUP USA Oxford University Press, 2001.– 224 p.

Теоретически обоснована структура исследования хронотопа коммуникативной деятельности в дошкольном возрасте в условиях типичного и задержанного психического развития. Определены психологические функции пространственного компонента хронотопа коммуникативной деятельности в дошкольном детстве: значение для психического развития; специфика коммуникативной деятельности с различными партнерами взаимодействия; ожидания ребенка в отношении партнера по коммуникативной деятельности; особенности реакций, речи, позиции ребенка в процессе коммуникативной деятельности; контекст общения; влияние семьи; доминирующие потребности; преобладающие средства коммуникации; гендерные и возрастные особенности; перцептивные особенности взаимодействия и специфика обратной связи.

Ключевые слова: *хронотоп, коммуникативная деятельность, дошкольный возраст, сознание, обыденная и необыденная реальность, взаимодействие, коммуникация, взрослые, сверстники, любимая игрушка, воображаемый компаньон, анимационные персонажи.*

The research structure chronotope communicative activity at preschool age in the conditions of the typical and mental disabilities is theoretically proved. Analysis psychological functions of a spatial component chronotope communicative activity in the preschool childhood are determined: value for mental development; specifics of communicative activity with various partners of interaction; expectations of the child concerning the partner in communicative activity; features of reactions, speeches, positions of the child in the course of communicative activity; communication context; family influence; the dominating requirements; prevailing means of communication; gender and age features; perceptual features of interaction and specifics of feedback.

Keywords: *chronotope, communicative activity, preschool age, consciousness, ordinary and not ordinary reality, interaction, communication, adults, contemporaries, the favourite toy, the Imaginary Companions, animation characters.*